

تکمله فقه سیاسی (کتاب)

نویسنده: مهدی خسروی سرشکی

• چکیده

تکمله فقه سیاسی کتابی است نوشته عباسعلی عمید زنجانی که در تکمیل مجموعه «فقه سیاسی» نگاشته شده و در چهار فصل به موضوع امر به معروف و نهی از منکر پرداخته است. در این کتاب، جایگاه این فریضه در قرآن و حدیث بررسی شده و دیدگاه عقل نیز درباره آن ارزیابی شده است. نویسنده کتاب، این فریضه را نه تنها محدودکننده آزادی انسان‌ها نمی‌داند، بلکه آن را عاملی برای اقامه سایر فرایض الهی و احیای حقوق و آزادی انسان‌ها می‌داند. معروف و منکر به دو نوع شرعی و عقلی تقسیم می‌شوند و به نظر نویسنده در موارد فراوانی جزو امور متغیر هستند. علاوه بر این، در اجرای امر به معروف و نهی از منکر، رعایت کرامت انسانی، عدالت و حفظ حریم خصوصی ضروری است. اجرای این فریضه علاوه بر شروطی مانند علم به معروف و منکر، احتمال تأثیر و نبود مفسده، دارای مراحل و مراتبی است و لزوماً نباید با اقدامات عملی شروع شود. نویسنده پیشنهاد می‌کند برای این دو واجب تشکیلاتی مناسب سازمان داده شود. او تصریح می‌کند که امر به معروف و نهی از منکر علاوه بر بُعد فردی، بُعد حکومتی نیز دارد و در زمان تشکیل حکومت اسلامی، با همکاری دولت و ملت، تحقق حداکثری احکام شرعی باید محقق گردد.

ساختار کتاب

کتاب «تکمله فقه سیاسی» نوشته عباسعلی عمید زنجانی، در تکمیل آثار فقه سیاسی وی، به موضوع امر به معروف و نهی از منکر پرداخته است. این کتاب چهار فصل دارد و با ساختاری منطقی مباحث حقوقی و فقهی امر به معروف و نهی از منکر را پوشش داده است. در فصل اول، معروف و منکر، مفهوم امر و نهی در این فریضه، جایگاه این دو در قرآن و حدیث و عقل، اهداف و شرایط اجرا و موارد ممنوعه بررسی شده است. سپس در فصل دوم، روش‌های اجرایی انجام امر به معروف و نهی از منکر بیان شده و نویسنده، برای ساختار تشکیلاتی و واحدهای شناسایی و عملیاتی و نیز نحوه همکاری مردم با تشکیلات حکومتی امر به معروف و نهی از منکر، طرح پیشنهادی خوش را به تفکیک این سه موضوع ارائه کرده است. فصل سوم کتاب به احکام امر به معروف و نهی از منکر اختصاص دارد و شامل رابطه امر به معروف و نهی از منکر با تکلیف، آزادی و اختیار انسان‌ها، وجوب مطلق یا مشروط بودن این دو، شروط، مراحل و مراتب این فریضه است. در آخرین فصل نیز بُعد حکومتی امر به معروف و نهی از منکر و وظیفه مردم و ملت در حالت‌های قبل و بعد از تشکیل حکومت اسلامی یا عدم استقرار حکومت اسلامی و تصدی فقها به امور حسبه و شرعیه بررسی شده است.

درباره نویسنده

عباسعلی عمید زنجانی (۱۳۱۶-۱۳۹۰ش)، فقیه و حقوق‌دانی با تخصص در فقه و علوم سیاسی بود. او در دو حوزه و مکتب فقهی و سیاسی قم و نجف تحصیل کرده و در دوران قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران، علاوه بر فعالیت‌های پژوهشی و دانشگاهی، در عرصه‌های سیاسی نیز فعال بوده و نمایندگی مجلس شورای اسلامی و مجلس خبرگان

را تجربه کرده است. عمید زنجانی در شکل‌گیری فقه سیاسی در حوزه و دانشگاه نقش مؤثری داشته و برخی او را پدر فقه سیاسی شیعه می‌دانند. او آثار متعددی در حوزه فقه سیاسی به جا گذاشته است که از جمله آثار مشهور او می‌توان به دوره ده جلدی «فقه سیاسی»، «دانش‌نامه فقه سیاسی»، «بایسته‌های فقه سیاسی» اشاره کرد.

تقسیم معروف و منکر به شرعی و عقلی

عمید زنجانی در فصل اول کتاب تکمله فقه سیاسی وارد کلیات و تعاریف شده و در اولین مبحث، ارائه تعریف جامع از امر به معروف و نهی از منکر را دشوار دانسته و دلیل آن را متغیر بودن معروف‌ها و منکرها در طی تحولات اجتماعی بیان کرده و تذکر داده که این موضوع، به معنای نسبی بودن این مفهوم نیست، بلکه ناشی از گستردگی مفاهیم دینی و پرتوافکنی در هر عصر و مکان است (ص ۱۴).

وی در تعریف معروف و قلمرو آن (ص ۱۶) به معروف از دیدگاه فقها نیز اشاره کرده و طبق تفسیر صاحب جواهر، معروف را این چنین تعریف کرده است: «معروف عبارت از هرگونه عمل خوب و شایسته‌ای است که با وصفی چون وجوب و استحباب شرعی همراه بوده و شخص عامل بدان معرفت یافته و یا توسط تقلید از دیگران فرا گرفته باشد» (ص ۱۸). همچنین در تعریف منکر و قلمرو آن (ص ۲۰) تعریف منکر در کتاب «تحریر الوسیله» را ذکر کرده است: «منکر عبارت از هر نوع فعل و ترکی است که قبح تحریمی یا کراهتی آن از طریق شرع یا عقل معلوم شده باشد» (ص ۲۱). نتیجه نهایی نویسنده، تقسیم معروف و منکر به عقلی و شرعی است (ص ۱۸ و ۲۱).

تغییر و تحول معروف‌ها و منکرها

نویسنده کتاب، معتقد است از آنجا که معرفت عقلی و دینی بی‌پایان است و مرزی ندارد، بنابراین در هر جامعه‌ای معروف‌ها و منکرهای جدیدی شکل می‌گیرند و ممکن است معروف‌ها و منکرهای قبلی از دست بروند و موارد جدید جایگزین آن‌ها شوند (ص ۲۱). فقها به این نکته توجه داشته‌اند و در ابواب مختلف فقهی، به برخی از معروف‌ها یا منکرات عقلی نیز اشاره کرده‌اند. نویسنده ده مورد را مطرح کرده است (ص ۲۳-۲۶)؛ از جمله اینکه فقها در موضوع عدالت فردی، علاوه بر التزام به واجبات و ترک محرمات، رعایت مقتضیات عرف را نیز شرط دانسته‌اند (ص ۲۳). همچنین در تعیین نوع و مقدار نفقه، عرف را ملاک دانسته‌اند و پرداخت نفقه کمتر از میزان عرفی را منکر تلقی کرده‌اند (ص ۲۴).

مفهوم امر و نهی، فقط طلب شفاهی یا کتبی نیست

عمید زنجانی پس از تعریف امر به معروف و نهی از منکر، به تعریف مفهوم امر و نهی پرداخته است (ص ۲۷-۳۰). به نظر وی این دو مفهوم فقط امر و نهی شفاهی یا کتبی نیست (ص ۲۸). وی مفهوم امر به معروف را مجموعه‌ای از مقدمات، شامل برنامه‌ریزی، زمینه‌سازی مناسب، تعلیم و ارشاد لازم و رفع موانع، برای وادار کردن مخاطب یا مخاطبین به انجام معروف، همراه با فراخوان شفاهی یا کتبی تعریف کرده است (ص ۲۹). چنان‌که نهی از منکر را نیز ایجاد یا انجام یک سلسله عوامل به هم پیوسته و هدفمند دانسته که آغاز آن با فراخوان ترک منکر و پایان آن با زوال منکر می‌باشد (ص ۳۰).

مقدمات اجرای دو فریضه

از نظر عمید زنجانی مقدمات اجرایی دو فریضه شامل سه مورد اصلی است: ۱- تعلیم معروف و منکر، ۲- ارشاد و پاسخ به پرسش‌ها، ۳- نصیحت و خیرخواهی (ص ۳۱-۳۴). وی در ادامه فصل اول کتاب، به نقش بسیار مؤثر آموزش در امر به معروف و نهی از منکر به مثابه هنجاری اجتماعی (ص ۵۲) و تربیت گروه‌های ممتاز و پیشتاز برای انجام این دو فریضه (ص ۵۴) تأکید کرده است. همچنین در فصل دوم، به صورت مفصل به سازوکار و روش‌های اجرایی این دو فریضه پرداخته است.

وجوب امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه عقل

مؤلف در بخشی با عنوان بررسی ضرورت‌های عقلی مسئله به چند اشکال که ممکن است در اثر اجرای امر به معروف و نهی از منکر پیش بیاید توجه کرده و آن را پاسخ داده است اشکالات عقلانی نسبت به این دو حکم اشاره کرده و پاسخ داده است: ۱- سلب آزادی‌ها و ایجاد محدودیت در زندگی خصوصی افراد (ص ۴۸)، ۲- عامل بی عدالتی و تبعیض (ص ۴۹)، ۳- ایجاد هرج و مرج با اجازه مداخله به همه (ص ۴۹)، ۴- اختلال در نظم، سلامت و امنیت (ص ۵۰). عمید زنجانی در بحث انگیزه و هدف در امر به معروف و نهی از منکر، تصریح کرده که انگیزه انجام این دو علاوه بر قصد قربت، می‌تواند عقلانی و بر اساس ضرورت‌های عقلی باشد (ص ۵۶).

اهداف و انگیزه‌های امر به معروف و نهی از منکر

مؤلف، اهداف و انگیزه‌های این دو فریضه را معیاری برای سنجش و ارزیابی روش‌های اجرایی و ساز و کارهای عملیاتی آنها دانسته است (ص ۵۸). وی اهداف امر به معروف و نهی از منکر را در چهار هدف خلاصه کرده است: (۱) اقامه سایر فرایض الهی، (۲) پاکسازی و نوسازی جامعه، (۳) احیای حقوق عمومی و آزادی‌ها، (۴) ایجاد حالت بازدارنده و اشتیاق به خیر (ص ۵۸-۵۹).

موارد ممنوعه در امر به معروف و نهی از منکر

در انجام این دو فریضه بویژه نهی از منکر، از نظر شرعی موارد ممنوعه‌ای وجود دارد که به گفته عمید زنجانی اعضای تشکیلات امر به معروف و نهی از منکر باید آن‌ها را رعایت کنند و به هفت مورد مهم و اصلی اشاره کرده است: (۱) کرامت انسان و حفظ آبرو به‌ویژه افراد مؤمن، (۲) ارتکاب اعمال خلاف عدالت، (۳) حفظ حریم خصوصی افراد، (۴) عدم افشای عملیات تشکیلاتی امر به معروف و نهی از منکر، (۵) اجتناب از سوء ظن، (۶) اجتناب از حب و بغض مفرط، (۷) اجتناب از مواضع اتهام که می‌تواند به اعتماد افراد لطمه بزند و اثربخشی عملیات را خنثی کند. بنابراین نیروهای فعال در تشکیلات امر به معروف و نهی از منکر باید از قرار گرفتن در مواضع اتهام دوری کنند (ص ۶۱-۶۹).

نمونه معروف‌ها و منکرهای فردی و اجتماعی

عمید زنجانی در مبحث دوازدهم فصل اول، دیدگاه عبادی و توصلی در امر به معروف و نهی از منکر را طرح کرده (ص ۷۰) و در سازوکار تشکیلاتی امر به معروف و نهی از منکر، نگاه عبادی و معنوی به این دو و داشتن قصد قربت را توصیه کرده است (ص ۷۱). وی آنگاه به تقسیم بندی منکرات (محرمات) به کبائر و صغائر پرداخته است (ص ۷۱-۷۳). او در ادامه، هر

کدام از معروف‌ها و منکرات را به دو بخش فردی و اجتماعی تقسیم کرده است و برای هر چهار دسته، لیستی از آنها آورده است:

معروف و منکر فردی

- معروف‌های فردی: نماز، روزه، حج، زکات، خمس، امر به معروف و نهی از منکر، امانتداری، وفاداری نسبت به قراردادهای، رعایت حقوق والدین و دیگر اعضای خانواده و اقربای نسبی، صداقت، حسن خلق، فضائل اخلاقی.
- منکرات فردی: نماز، روزه، حج، زکات، خمس، امر به معروف و نهی از منکر، امانتداری، وفاداری نسبت به قراردادهای، رعایت حقوق والدین و دیگر اعضای خانواده و اقربای نسبی، صداقت، حسن خلق، فضائل اخلاقی.

معروف و منکر اجتماعی

- معروف‌های اجتماعی: جهاد، اعطای مالیاتها و عوارض در دولت اسلامی، مشارکت در کارهای عام‌المنفعه، خیرخواهی و ارائه‌الطریق به مسئولان دولتی، معاضدت خادمان دین و دولت اسلامی، عدالت ورزی، محافظت و توسعه حقوق عمومی و آزادی‌ها.
- منکرات اجتماعی: مفاسد اداری، باندهای منکرات، قاچاق مواد مخدر و مواد ممنوعه، اجحاف مأموران دولتی نسبت به حقوق شهروندان، تجاوز مأموران دولتی به حریم خصوصی افراد، نصب افراد نالایق و فاسد در مناصب حساس دولتی یا تجاوز به حقوق عمومی و آزادیها، فساد و ظلم هیأت حاکمه، تظاهر به منکرات فردی، بی‌عدالتی، تبعیض، جرائم سیاسی مطبوعات و احزاب و مقامات دولتی، تقلب در انتخابات، کم‌کاری در دوائر دولتی و سایر اقوای حاکم (ص ۷۳).

اهمیت روش‌های اجرایی امر به معروف و نهی از منکر

روش‌های مناسب اجرای امر به معروف و نهی از منکر از نظر عمید زنجانی دومین سؤال مهم در این زمینه است (ص ۷۶). وی پاسخ به این سؤال را در چهار موضوع بیان کرده است:

- تعریف روش‌های اجرایی با توجه به تعریف این دو فریضه و اهداف آنها (ص ۷۶).
- وجود راهکارهای جایگزین برای مواجهه با موانع و مشکلات (ص ۷۷).
- تمرین و آزمون و انجام آزمایشی عملیاتی تشکیلاتی برای سنجش توانمندی‌های فردی (ص ۷۸).
- عملیات نمایشی برای اطلاع‌رسانی و آگاهی عمومی درباره نحوه عملکرد عاملان امر به معروف و نهی از منکر (ص ۷۸).

نویسنده کتاب در ادامه، سه طرح راهنما برای ساختار و تشکیلات (ص ۷۹)، عملیات واحد نظارت و شناسایی (ص ۹۰) و فعالیت‌های واحد عامل (ص ۱۰۵) ارائه داده است. آخرین بحث در روش‌های اجرایی، نحوه همکاری و کمک‌های مردمی و فقها طبق ساختار و واحدهای پیشنهادی نویسنده است (ص ۱۴۶-۱۵۰).

امر به معروف و نهی از منکر، سلب اختیار و آزادی نیست

نویسنده کتاب در ابتدای فصل احکام امر به معروف و نهی از منکر، تحت عنوان «تکلیف و اختیار» (ص ۱۵۱) به بعضی از شبهات مربوط به این دو حکم شرعی پاسخ داده است. وی در شرح مسئله‌ی اختیار و اجبار در احکام الهی معتقد است احکام الهی بر پایه لطف و هدایت انسان‌ها بنا شده و انسان‌ها بر اساس اختیار و اراده‌ی خود عمل می‌کنند، نه به اجبار. در نتیجه، امر به معروف و نهی از منکر با عدم اجبار مغایرتی ندارد و آزادی عمل انسان‌ها همچنان حفظ می‌شود (ص ۱۵۱ و ۱۵۲).

از سوی دیگر، وادار کردن مردم به انجام معروف‌ها و نهی از منکرات حسن عقلی دارد و برای بهبود دنیا و آخرت انسان‌ها ضروری است (ص ۱۵۲). با وجود حکم عقل درباره معروف‌ها و منکرها، حکم شرعی نیز ضروری است. امر الهی به واجبات و نهی از محرمات به عنوان لطف مضاعف، موجب انگیزه و اقدام بیشتر می‌شود. همچنین، رعایت یا عدم رعایت این اوامر الهی با پاداش و عقاب همراه است (ص ۱۵۴). امر به معروف و نهی از منکر، بر اساس واجبات و مستحبات و مکروهات، خود به امر و نهی وجوبی و مستحبی تقسیم می‌شوند (ص ۱۵۶). به گفته عمید زنجانی، فقها، در این دو فریضه، امر را به وادار کردن، و نهی را به منع و بازداشتن تفسیر کرده‌اند که هرگز به معنای اجبار و سلب آزادی نیست، بلکه به معنای آماده کردن مقدمات فعل یا ترک است تا مخاطب با اختیار خود انتخاب و اقدام کند (ص ۱۵۶).

شروط امر به معروف و نهی از منکر

عمید زنجانی در مورد نوع وجوب در امر به معروف و نهی از منکر نظرات مختلف فقها را توضیح داده است (ص ۱۵۶). برخی از فقها، مانند محقق حلی در «شرایع الاسلام»، این فریضه را واجب عینی دانسته‌اند، در حالی که مشهور فقها به وجوب کفایی آن معتقدند (ص ۱۵۶). همچنین، در صورت تشکیل حکومت اسلامی، این وظیفه بر عهده حکومت خواهد بود تا با تشکیلات مناسب این فریضه الهی را اجرا کند (ص ۱۵۷).

نویسنده، بحث درباره مطلق بودن وجوب امر به معروف و نهی از منکر یا مشروط بودن به علم، قدرت، نفوذ و... (ص ۱۶۰) و نیز شروط عمومی وجوب (مانند بلوغ، عقل و...) و شروط واجب (مانند عدم مفسده) را ادامه داده ولی در مبحث سوم، به شروطی که فقها برای این فریضه ذکر کرده‌اند به صورت کامل‌تر پرداخته است: (۱) علم به معروف و منکر، (۲) امکان و احتمال تأثیر (۳) عدم وجوب در حالت اصرار و تداوم تارک معروف و فاعل منکر، (۴) عدم مفسده، و (۵) عدم شرط بودن عدالت یا عامل بودن آمر و... (ص ۱۶۴-۱۸۰).

مراحل و مراتب امر به معروف و نهی از منکر

رده‌بندی و سلسله مراتب امر به معروف و نهی از منکر یکی از مسائل مهم در این زمینه است که عمید زنجانی به آن پرداخته است (ص ۱۸۱). وی سه مرحله و مرتبه اصلی در نظر گرفته است:

۱. اشتیاق یا انرجاز قلبی: اولین مرحله که خودش نیز مراتبی دارد؛ مانند حالت صورت یا تغییر رفتار مثل رفتار اعتراض آمیز علمای اسلام نسبت به حکومت‌های جور (ص ۱۸۲ و ۱۸۳)

۲. امر و نهی زبانی: دومین مرحله که با فرض تأثیر گفتار شروع می‌شود. در این مرحله لازم است شئون و احترام به شخصیت افراد حفظ شود و شیوه سخن نیز موجب هتک حرمت نباشد (ص ۱۸۴-۱۸۶).

۳. اقدامات عملی: از این مرحله فقها به «یَد» تعبیر کرده‌اند؛ زیرا معمولاً اقدامات عملی با دست‌ها انجام می‌گردد و دست نشانه قدرت است (ص ۱۸۶). اقدامات عملی نیز خود مراتبی دارد و تا حد ممکن باید از محذورات شرعی و موارد ضمان‌آور پرهیز کرد؛ مگر در شرایطی که واجب می‌گردد (ص ۱۸۷). در صورت عدم رعایت امور شرعی یا اخذ اجازه از فقیه جامع الشرایط، آمران و ناهیان حسب مورد در معرض تعزیر، حد یا قصاص قرار می‌گیرند (ص ۱۸۸ و ۱۸۹).

عمید زنجانی برای مرحله سوم، رعایت سلسله مراتب را در توسل به خشونت در نهی از منکر (ص ۱۸۸) و ترجیح مبارزه مسالمت‌آمیز به جای شیوه‌های خشونت آمیز (ص ۱۸۹) را تذکر داده و برای امر و نهی نیز آدابی را ذکر کرده است (ص ۱۹۱-۱۹۴).

بُعد حکومتی امر به معروف و نهی از منکر

عمید زنجانی، اقدام به انقلاب و ایجاد نظام اسلامی را از مصادیق بارز امر به معروف دانسته و به نظر امام خمینی در این زمینه استناد کرده که در قالب چهار مسئله فقهی طرح شده است (ص ۱۹۵).

۱. همکاری ملت با دولت اسلامی: این همکاری بر محور ولی فقیه (امامت

نیایی در عصر غیبت) است و در صورت از دست رفتن صفت عدالت وی یا

عزل توسط خبرگان امت یا عدم همکاری نخبگان و متخصصان دلسوز جامعه

اسلامی با او، مردم باید بر اساس امر به معروف و نهی از منکر، برای پذیرش ولایت توسط فقیه جامع الشرایط دیگر اقدام کنند (ص ۱۹۷ و ۱۹۸).

۲. سلسله مراتب نظام مطلوب: جهت‌گیری و هدف در امر به معروف و نهی از منکر حکومتی، باید تحقق و اجرای حداکثری احکام شرعی باشد (ص ۱۹۸).

۳. تصدی امور شرعی: در شرایطی که اقامه حکومت اسلامی یا دسترسی به نظام حداکثری اسلامی ممکن نباشد، وظیفه امر به معروف و نهی از منکر حکومتی ساقط نمی‌گردد، بلکه وارد مرحله تصدی امور شرعی و امور حسبيه می‌شود (ص ۲۰۱).

۴. حکومت حداقلی: در صورتی که فقها بتوانند قضاوت و امور حسبيه را در دست داشته باشند، مردم نیز باید به آنها برای اجرای واجبات دینی و جلوگیری از مجرمات و منکرات کمک کنند و با قبول امور توسط فقها، مراجعه مردم به دیگران حرام است (ص ۲۰۳).

